

УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ В ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ РОБОТИ ГРОМАДСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ

Анатолій Дем'яненко

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотація:

У статті порушено проблему формування правової свідомості в підлітків. Проаналізовано теоретико-методичні аспекти проблеми формування правової свідомості в підлітків і теоретичні праці вітчизняних і зарубіжних науковців, присвячені цій проблемі. Розглянуто підходи до визначення сутності поняття «правова свідомість», схарактеризовано її види. Встановлено структурні компоненти й умови, які впливають на формування правової свідомості в підлітків у процесі роботи громадського об'єднання. Розкрито особливості роботи громадського об'єднання з молоддю.

Ключові слова:

правове виховання; правова свідомість; підлітки; громадське об'єднання.

Аннотация:

Демьяненко Анатолий. Условия формирования правового сознания у подростков в процессе общественного объединения.

В статье затронута проблема формирования правового сознания у подростков. Проанализированы теоретико-методические аспекты проблемы формирования правового сознания у подростков и теоретические работы отечественных и зарубежных ученых, посвященные этой проблеме. Рассмотрены подходы к определению сущности понятия «правовое сознание», охарактеризованы его виды. Установлены структурные компоненты и условия, влияющие на формирование правового сознания у подростков в процессе работы общественного объединения. Раскрыты особенности работы общественного объединения с молодежью.

Ключевые слова:

правовое воспитание; правовое сознание; подростки; общественное объединение.

Resume:

Demianenko Anatolii. Conditions of legal awareness formation in teenagers in the process of the public association work.

The article touches upon the problem of legal awareness formation in teenagers. Theoretical-methodological aspects of the problem of legal awareness formation in teenagers and theoretical works of home and foreign researchers on the issue were analyzed. Approaches to the definition of the essence of the concept "legal awareness", its types were considered. Structural components and conditions influencing the formation of legal awareness among teenagers in the course of the public association work were defined. The specific features of the public association work with teenagers were reflected.

Key words:

legal education; legal awareness; teenagers; public association.

Постановка проблеми. Правосвідомість є однією з найважливіших форм свідомості людини й суспільства поряд з політичною свідомістю, мораллю, мистецтвом, релігією, наукою та філософією. Для стійкого, без спонтанних потрясінь, існування й розвитку суспільства недостатньо сподіватись на те, що всі люди поводитимуться належно. Повинна бути впевненість, яку створює правова система, що складається з обов'язкових законів, норм і принципів, що є чинними в державі, суспільстві й регулюють права й обов'язки громадян. Одним зі структурних елементів права є правова свідомість, яку можна визначити як систему знань, оцінок і уявлень, що виражають ставлення людей до позитивного та ідеального права. Оскільки правова свідомість є складником здатності морального судження, то її зародки притаманні людині від народження. Це слід розуміти так, що людина здатна інтуїтивно розрізняти добро і зло, законне й незаконне, справедливе та несправедливе. Однак однією інтуїції недостатньо. Розвинена правова свідомість має складну структуру й формується, частково, за допомогою вольових зусиль індивіда, але значною мірою завдяки зовнішньому впливові, у процесі соціалізації.

На нашу думку, саме в підлітковому віці, що є періодом духовно-морального становлення, закладається фундамент життєвих цінностей, самопроекування особистості. Уважаємо, що

виховна робота громадського об'єднання і є тією платформою для роботи з дітьми підліткового віку. Нині проблема виховання підлітків набуває все більшої ваги й актуальності, оскільки від її розв'язання залежить розвиток молоді та країни загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням правосвідомості приділялась увага ще в роботах давньогрецьких учених (Протагор, Демокрит, Платон, Аристотель). Глибокі концептуальні, обґрунтовані висновки з різних аспектів цієї наукової проблеми містять праці правознавців ХХ ст., зокрема М. Коркунова, Г. Шершеневича, І. Ільїна, Б. Чичеріна, Б. Кістяківського, П. Новгородцева та ін. [2].

Серед сучасних учених, які досліджують проблеми правосвідомості, слід назвати Р. Байніязова, С. Алексеєва, Е. Белканова, А. Величко, І. Самощенко, В. Гончарова, В. Демидова, Є. Лукашова, З. Каландаришвілі, В. Кожевникова, А. Корнева, Ю. Комлева, М. Марченко, М. Матузова, А. Полякова, І. Понкіна, А. Ратінова, В. Сальникова, В. Семенова, В. Сморгуну, В. Сирих, Є. Тимошину, А. Хабібуліна, В. Чайку, А. Чернокова, Д. Керимова, В. Кудрявцева, М. Козюбра, А. Грошева та інших. Проблеми правосвідомості молоді вивчали такі науковці, як Н. Євпалова, Н. Еліасберг, Н. Місюра, П. Рабинович, С. Тугутова, В. Устінов та ін. Наше дослідження ґрунтується на аналізі праць

відомих українських науковців (М. Бура, В. Головченко, В. Бабкін, С. Бобровник, Г. Балюк, В. Копейчиков, В. Котюк, А. Крижановський, Є. Назаренко, В. Оксамитний, М. Орзіх, В. Селіванов, В. Сіренко, С. Станик, В. Тацій та ін.), у яких розкриваються філософські та юридичні аспекти правової свідомості [7], зокрема рівень знань молодими людьми прав і свобод людини, ставлення до їх дотримання, рекомендації щодо викладання спецкурсів з прав людини для молоді тощо. Проте загалом проблема правосвідомості молоді залишається малодослідженою.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у висвітленні суті поняття «правова свідомість» стосовно підлітків і аналізі взаємодії умов формування правової свідомості в процесі роботи громадського об'єднання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цілком очевидно, що стан правосвідомості молоді в Україні потребує певних коректив моделі виховання учнів і студентів у навчальних закладах з урахуванням їх індивідуальних особливостей – віку, соціального досвіду, інтересів і здібностей. Необхідно вдосконалювати законодавство, що регулює питання правової та економічної захищеності молодих громадян. Оптимізувати процес правосвідомості молоді – означає зробити його максимально ефективним, дієвим, тобто вдосконалити його для підвищення рівня знань про право й поваги до нього. Ми проаналізували нормативно-правову базу, яка регулює питання, пов'язані з рівнем розвитку правосвідомості й правової культури, і дійшли висновку, що здебільшого ці документи регулюють питання винятково правової освіти (Постанова Кабінету Міністрів України «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»)); Указ Президента України «Про Національну програму правової освіти населення»; Постанова Кабінету Міністрів України «Про програму правової освіти населення») і лише опосередковано стосуються правосвідомості й правової культури [5].

Зміст правосвідомості визначається умовами формування уявлення про соціальну реальність як правову, сприйняттям феномену права в суспільстві як такого. На цей процес значно впливають правові ідеї, які охоплюють усвідомлення права, відчуття права, правовий ідеал і правову реальність. Суттєвий вплив на зміст правосвідомості чинить система правових понять, вироблена певним суспільством. До них належать поняття, що характеризують структурні властивості права (право, обов'язок, правова норма, правова вимога, правовий статус тощо), функціональні

властивості права, правова оцінка, правове регулювання, правотворчість, правове виховання тощо), а також поняття, що відображають ціннісні властивості права (свобода, справедливість, рівність, суспільне благо, законність, відповідальність тощо). Правова свідомість є складним системним утворенням, що містить у собі різні елементи, які утворюють її структуру. Аналіз цієї структури стає важливим у зв'язку з тими змінами, яких зазнала сучасна правова дійсність. Ламання усталених стереотипів у філософсько-правовій науці, докорінне реформування законодавчої бази стали факторами, що змінили саме уявлення про елементи правосвідомості. Кількість елементів правової свідомості, їх взаємозв'язок трактуються різними авторами неоднозначно. Це питання є дискусійним і дотепер.

Найбільш поширеним у сучасній філософсько-правовій літературі є визначення правосвідомості як сфери суспільної свідомості, що відображає правову дійсність у формі правових знань і оціночного ставлення до права й практики його реалізації, соціально-правових настанов і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку людей у сфері права. У межах цього підходу найбільш повне й точне визначення, що відображає сучасні умови функціонування правової свідомості, наводить Н. Юрашевич. На його думку, «правова свідомість – це система відчуттів, звичок, уявлень, оцінок, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права (носіїв правосвідомості), які відображають правову дійсність і оціночне ставлення до неї (до соціально-правових настанов і ціннісних орієнтацій суспільства, до минулого, сучасного або очікуваного права) і виконують завдяки цьому роль своєрідного регулятора (саморегулятора) їхньої поведінки в юридично важливих ситуаціях» [8, с. 183].

Найбільше вирізняється від розглянутих вище поглядів на досліджувану проблему позиція Е. Соловйова, який зазначає, що правова свідомість – це орієнтація на ідеал правової держави, яка має етично безумовний характер і вже на цей момент визначає практичну поведінку людини як громадянина. Згідно з наведеним твердженням, правову свідомість мають лише ті люди, які ставляться позитивно до права й правової держави.

Правосвідомість – сукупність поглядів, ідей, уявлень, а також почуттів, емоцій і переживань, що виражають ставлення людей до чинного або бажаного права й до інших правових явищ. Ідеться про те, як люди розуміють і сприймають право, як його розуміють і яким хочуть бачити в ідеалі. Структура правосвідомості складається з двох елементів [3]:

– ідеології – системи правових ідей, поглядів, теорій. Особливість правосвідомості в тому, що вона відображає право в усіх його станах і проявах, що й відрізняє її від інших видів ідеології;

– психології – почуттів, емоцій, переживань, пов'язаних зі сприйняттям права й усіх похідних

від нього явищ. Психологічні моменти пронизують увесь процес реалізації права, механізм правового регулювання, юридичну практику. Суб'єкти права – люди, яким властиві всі психологічні стани.

У юридичній науці виділяють різні види правосвідомості (див. табл. 1).

Таблиця 1

Види правосвідомості [уклав автор статті]

За ступенем спільності правосвідомість поділяється на:	За глибиною відображення правосвідомість поділяється на:
Масову – коли певні правові погляди набувають значного поширення.	Наукову (доктринальну) – найбільш адекватно відображає фактичний стан справ у правовій сфері, оскільки про правову систему кваліфіковано судять учені, наводячи аргументи, статистику, обґрунтування.
Групову – відображає правосвідомість певних соціальних верств населення (студентів, школярів).	Професійну , близьку до наукової. Це судження про право юристів (суддів, прокурорів, тобто фахівців з вищою спеціальною освітою). Цінність їхніх думок – у доказовості, компетентності, переконливості.
Індивідуальну – являє собою судження про право окремої особистості. У кожній конкретній людині уявлення про право можуть бути помилковими, застарілими або деформованими.	Звичайну (первинний рівень правосвідомості) – знання суб'єкта про право формуються під впливом повсякденного життя й діяльності, спілкування з оточенням, одержуваної інформації. Водночас виробляються правові звички, суб'єкт дотримується законів, бо так вихований.

Правове виховання є державною функцією, і українська держава приділяє велику увагу її реалізації. На формування правосвідомості й поведінки впливають безліч факторів, таких, як: характер виховання й моральний клімат у сім'ї, законслухняна поведінка батьків; якісний рівень виховання й навчання в освітніх закладах різного типу й виду, зокрема закріплення й розвиток у підлітків основ правосвідомості; поширення й використання доступних для сприйняття інформаційних матеріалів у друкованому, електронному, аудіовізуальному та іншому вигляді, що формують правову грамотність і правосвідомість населення. Великий вплив на становлення правосвідомості чинять доступність і зрозумілість щодо надання послуг населенню в системі державної служби, доступність правосуддя, судового захисту порушених прав, ефективність діяльності судів і органів, що виконують судові рішення; суворе дотримання державними службовцями норм закону й професійної етики [4, с. 19]. Серед цих факторів найбільш важливими є зрозумілість, доступність та ефективність законодавства, його адекватність реальній економічній і суспільно-політичній ситуації в країні, реалізація в законодавстві принципів справедливості й рівноправності, забезпечення відповідності норм права інтересам і потребам різних соціальних груп.

Побудова правової держави й громадянського суспільства в Україні передбачає суттєве

підвищення правосвідомості й правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин, оскільки без них неможливо побудувати таку державу й суспільство. Успішне виконання цих завдань залежить від багатьох факторів, зокрема й від рівня правового виховання та правової освіти населення країни. Система правового виховання склалася ще в античних державах – Греції та Римі, де в громадян уже з дитячих років виховувалась повага як до законів, так і до встановлених порядків [2]. Правове виховання є необхідною умовою підвищення правової активності громадян, формування правової культури суспільства, окремих соціальних груп або колективів, подальшого зміцнення законності й правопорядку. Воно тісно пов'язано з іншими видами соціального виховання – моральним, ідейно-політичним, естетичним, професійним тощо.

Проблема формування правової свідомості молоді полягає в тому, що залучення до злочинного світу, його протиправних норм у сучасних умовах відбувається на дуже ранньому віковому етапі, що призводить до вельми стійкої закономірності: чим раніше людина стає на злочинний шлях, тим швидше досягає рівня небезпечного рецидивіста. Молодий рецидивіст найбільш небезпечний для суспільства, оскільки, діючи в групі, організовує злочинні співтовариства в молодіжному середовищі, до якого він близький за віком і, відповідно, для якого є

психологічно значущим авторитетом, що, своєю чергою, спричиняє збільшення кількості протиправних вчинків і злочинність серед неповнолітніх. Зрозуміло, необхідно враховувати, що неповнолітній, вчиняючи так або інакше, далеко не завжди замислюється над нормами закону. Сам характер мотивів, їхня спрямованість не містять, зазвичай, чогось протиправного: бажання продемонструвати свою сміливість, набути авторитету серед товаришів, наслідування дорослих, прагнення матеріального добробуту тощо. Оцінюючи сам мотив, неповнолітній, як правило, не думає про закон. Але, вибираючи засоби, за допомогою яких реалізуються мотиви, він повинен замислюватись над нормами права, співвідносити свої дії з вимогами, встановленими правовою нормою. Щоб цього домогтися, необхідно виховувати в нього повагу до закону.

Формування в неповнолітніх здатності вибирати правильну лінію поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях немислимо без правового виховання, тобто без роз'яснення змісту й призначення законів, повідомлення необхідних правових знань, без вироблення в молодих людях звички дотримуватись закону, без виховання переконаності в необхідності й доцільності додержуватись правових норм. Саме виховання правосвідомості і спрямовано, з одного боку, проти правового нехтування, а з іншого – проти бездушного виконання правових вимог. Тому ставлення до закону свідчить не лише про прояв певних звичок і стереотипів поведінки, а й про певні риси світогляду неповнолітнього, про його моральні якості, його ставлення до суспільства загалом. Закон виражає ті вимоги, які суспільство висуває до своїх членів, держава – до громадян. Бути свідомим членом суспільства – це значить бути свідомим громадянином держави, який сумлінно виконує визначені законом обов'язки й правильно застосовує надані права [1, с. 28].

Правове виховання – це цілеспрямований, повсякденний і систематичний вплив держави та її органів, громадських об'єднань і організацій на свідомість людей з метою виховання в них відповідного рівня правової свідомості, правової культури й зразкової правомірної поведінки [9].

Правове виховання – це складна й багатоаспектна система діяльності, що забезпечує її порядок і організацію.

До основних елементів, які складають систему правового виховання, належать:

1) суб'єкти, тобто державні органи, їх посадові й службові особи, громадські організації, політики, юристи, викладачі, журналісти та інші спеціально уповноважені державою особи, що виконують правовиховну діяльність;

2) об'єкти, тобто свідомість (думки, почуття, уявлення), воля й поведінка громадян, окремих соціальних груп або колективів, яку під час правовиховного процесу необхідно сформулювати, надавши їй правових знань, навичок і вмінь. Конкретними групами людей, які можуть вважатись об'єктами правового виховання, є діти дошкільного віку, діти шкільного віку, молодь, дорослі люди, частина населення, що працює;

3) механізм правового виховання, який є засобом управління правовиховним процесом і визначає межі дій, місце й значення кожного його компонента, тобто за допомогою якого суб'єкти правового виховання впливають на суспільну та індивідуальну свідомість громадян, допомагаючи їм засвоїти правові принципи та норми.

На нашу думку, одним з основних елементів системи правового виховання є громадське об'єднання.

Громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів. Громадські об'єднання мають право реалізовувати свою мету (цілі) шляхом укладення між собою на добровільних засадах угод про співробітництво та/або взаємодопомогу, утворення відповідно до Закону громадських спілок, а також в інший спосіб, не заборонений законом [5].

Виховання підлітків і формування в них правової свідомості в процесі роботи громадського об'єднання передбачає: вивчення законів, підвищення юридичної обізнаності молоді, систематичне інформування її про актуальні питання права, адже правові знання є основою, на якій формується правова свідомість. Громадські об'єднання допомагають підліткам співвідносити свої вчинки й поведінку своїх товаришів не лише з загальновідомими моральними нормами, а й з вимогами законів, коригувати, змінювати її в правильному напрямі. Значна частина підлітків хоча й не знає конкретних правових норм, але не припускається правопорушень. Регулятором їхньої поведінки є дотримання норм моралі та звичаїв. Такі підлітки не завдають шкоди іншим, не скоюють крадіжок та інших правопорушень, тому що керуються в конкретних ситуаціях моральними принципами. Проте, як слушно зауважує Л. Москальова, є певні проблеми в діагностуванні їхнього рівня вихованості, оскільки «пропозиції щодо діагностування й вимірювання однієї й тієї ж риси ... можуть радикально відрізнятись...» [6, с. 278].

Саме тому формування в підлітків правової свідомості – сукупності правових уявлень, поглядів, переконань і почуттів, що визначають ставлення особистості до вимог законів, регулюють її поведінку в конкретній правовій ситуації, є надзвичайно важливим. «Становлення правової свідомості, – твердить О. Вишневський, – один з основних напрямів формування громадянина. У сім'ї і в школі дитина повинна не тільки навчитись поважати закони, відстоювати свої права та свободи, а й поважати чужі, толерантно ставитись до чужих поглядів, шанувати права інших на самовираження, власні культурні цінності, вибір конфесій, участь у політичному житті тощо. Усе це надзвичайно важлива сфера виховання, передусім з погляду потреб державотворення» [1, с. 31].

Уважаємо, що правові погляди мають бути засновані на загальних правових знаннях і уявленнях про державу та право, правові відносини між людьми, конституційні права й обов'язки громадян. Важливо, щоб ці знання й уявлення правильно відображали певні правові норми, адже інакше правові погляди будуть хибними. Одним з найважливіших компонентів правової свідомості є переконання – усвідомлення людиною істинності світоглядних і моральних понять і її особиста готовність діяти відповідно до цих правил і понять. У процесі правового виховання важливо виховувати в підлітків вищі правові почуття, які регулювали б їхню поведінку (відповідальність, справедливість та ін.), інакше головним регулятором її стануть прості емоції (гнів, страх тощо), які спричиняють ситуативну поведінку.

Громадське об'єднання в рамках своєї роботи передбачає формування в підлітків нетерпимого ставлення до правопорушень і злочинності, прагнення протидіяти цим негативним явищам, уміння протистояти їм. У юридичній літературі розглядають різні рівні активності особистості щодо вимог закону [7]. Дотримання правових норм свідчить про мінімальний рівень активності особистості, оскільки їй слід лише уникати заборонених законом дій. Додержуючись правових норм, індивід виявляє значну активність, застосовуючи їх, – найвищий ступінь активності. Третій рівень активності передбачає, що підлітки не лише сумлінно виконуватимуть свої обов'язки, а й вимагатимуть цього від інших. Будь-які спроби ізолювати підлітків від негативного, замовчувати й приховувати від них недоліки життя не виховують у них непримиренного ставлення до цих явищ, не мобілізують їх на боротьбу з ними, не виробляють імунітету проти їх впливу.

Висновки. Побудова правової держави й громадянського суспільства в Україні

передбачає істотне підвищення правосвідомості й правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин, оскільки без них неможливо побудувати таку державу й суспільство. Успішне виконання цих завдань залежить від багатьох факторів, зокрема й від рівня правового виховання й правової освіти населення країни.

Зміст правового виховання визначається особливостями права як нормативно-регулятивного явища, його суспільними функціями й значенням в організації та управлінні суспільством. Законодавство України охоплює різні галузі права. Серед них чільне місце належить державному праву. Його норми регулюють найважливіші суспільні відносини, що закріплюють основи організації суспільства й правового становища особистості, державного устрою. Особливим аспектом державного права України є її Конституція як Основний Закон держави й суспільства.

Необхідність організації правового виховання української молоді зумовлена розбудовою правової держави, існування якої немислиме без відповідного рівня правової культури її громадян, трансформацією правової системи, необхідністю подолання правового нігілізму й правової неграмотності.

Виховання підлітків і формування в них правової свідомості в процесі роботи громадського об'єднання передбачає: вивчення молоддю законів, підвищення її юридичної обізнаності, систематичне інформування про актуальні питання права, адже правові знання є основою, на якій формується правова свідомість. Громадські об'єднання допомагають підліткам співвідносити власні вчинки й поведінку своїх товаришів не лише з загальновідомими моральними нормами, а й з вимогами законів, коригувати, змінювати її в правильному напрямі. Значна частина підлітків хоча й не знає конкретних правових норм, але не припускається правопорушень. Регулятором їхньої поведінки є дотримання норм моралі та звичаїв.

На нашу думку, одним з основних елементів системи правового виховання є громадське об'єднання. Його метою є розв'язання питань, які передбачають набуття підлітками навичок і умінь правомірної поведінки. Звичку й уміння дотримуватись вимог права й моралі слід розглядати як продукт свідомого ставлення підлітків до визнання свого громадянського обов'язку, дотримання правових норм. Як правомірна, так і неправомірна поведінка залежать від певних мотивів. Одні підлітки дотримуються правових норм унаслідок глибокої переконаності; другі – тому, що перебувають під постійним контролем дорослих або побоюються можливого покарання; треті

пристойною поведінкою намагаються досягти своїх егоїстичних цілей. Нерідко така поведінка зумовлена звичкою дотримуватись правил співжиття. Будь-які спроби ізолювати підлітків від негативного, замовчувати й приховувати

від них життєві проблеми не виховують у них непримиренного ставлення до цих явищ, не мобілізують їх на боротьбу з ними, не виробляють імунітету проти їх впливу.

Список використаних джерел

1. Балакірева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. М. Балакірева // Український соціум. – 2002. – № 1. – С. 21–32.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
3. Вікіпедія – вільна енциклопедія. Правосвідомість [Електронний ресурс]. – URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Правосвідомість>.
4. Свтушенко Р. Розвиток правової освіти – необхідна умова побудови правової держави / Р. Свтушенко // Історія України. – 2003. – № 9. – С. 18–25.
5. Закон України «Про громадські об'єднання» від 19. 07. 2017 р. [Електронний ресурс]. —URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.
6. Москальова Л. Ю. Системи людиновимірності: аналіз досліджень діагностичного інструментарію виховної роботи та перспективи проблематики / Москальова Л. Ю. // Людиновимірність у культурі, науці та освіті: філософсько-методологічні аспекти: монографія / авт. кол.; за заг. ред. В. В. Молодиченка. – Мелітополь: Видавництво Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, 2013. – 316 с.
7. Підлісний М. М. Цінності та буття особистості: монографія / М. М. Підлісний, В. І. Шубін. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2005. – 128 с.
8. Юрашевич Н. М. Эволюция понятия правового сознания // Известия вузов. Правоведение. – 2004. – № 2. – С. 178–187.
9. School of social activity [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.bolonskyi-protzes/item/85-bolonska-deklaracziya.html>.

Рецензент: Москальова Л.Ю., д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Дем'яненко Анатолій Миколайович
demianenko_anatolyi@mdpu.org.ua
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь,
Запорізька обл., 72312, Україна

doi:

Матеріал надійшов до редакції 11. 12. 2017 р.
Прийнято до друку 10. 01. 2018 р.

References

1. Balakirjeva, O. M. (2002). Transformation of value orientations in Ukrainian society. *Ukrains'kyi sotsium*, 1, 21–32. [in Ukrainian]
2. Bekh, I.D. (2008). *Education of the individual: textbook*. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian]
3. Wikipedia – free encyclopedia. *Legal awareness*. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Pravosvidomist> [in Ukrainian]
4. Yevtushenko, R. (2003). Development of legal education is a necessary condition for the construction of a law-governed state. *Istoriia Ukrainy*, 9, 18–25. [in Ukrainian]
5. Law of Ukraine "On Public Associations". Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> [in Ukrainian]
6. Moskaliova, L. Yu. (2013). *Systems of human dimension: analysis of research of the diagnostic toolkit for education work and prospects of problematic*. In : Human dimension in culture, science and education: philosophical-methodological aspects: monograph. Melitopol: Vydavnytstvo Melitopolskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. [in Ukrainian]
7. Pidlisnyi, M. M., Shubin, V. I. (2005). *Values and Being of the Person: monograph*. Dnipropetrovsk: DDFa. [in Ukrainian]
8. Yurashevich, N. M. (2004). Evolution of the concept of legal consciousness. *Izvestiia vuzov. Pravovedenie*, 2, 178–187. [in Russian]
9. *School of social activity*. Retrieved from: <http://www.bolonskyi-protzes/item/85-bolonska-deklaracziya.html> [in English]

Information about the author:

Demianenko Anatolii Mykolaiovych
demianenko_anatolyi@mdpu.org.ua
Bohdan Khmelnytsky Melitopol
State Pedagogical University
20 Hetmans'ka St., Melitopol,
Zaporizhia region, 72312, Ukraine

doi:

Received at the editorial office 11. 12. 2017 р.
Accepted for publishing 10. 01. 2018.